

schap dat Jezus redt, alsook de opvatting dat de bijbel Gods woord is: *inerrant in matters of faith and practice*, als de jongste en *moderne* fase in de ontwikkeling van het orthodoxe christendom, als aanvulling op Bellah. Het is nu nog een puzzel voor me in hoeverre ik daar bij Moor argumenten voor kan vinden.

Durk Hak

(als docent verbonden aan de Stichting Pedagogische Opleidingen te Groningen)

Literatuur

Bellah, Robert N. (1976), Religious evolution, in: Robert N. Bellah, *Beyond belief. Essays on religion in a post-traditional world*, New York: Harper & Row, 20-50.

Hak, Durk (2006), Het evangelikalisme als de toekomst van een 'illusie'? Een evolutionistisch perspectief, in: *Religie en samenleving* 1/2, 95-109;

Stark, Rodney, William Sims Bainbridge (1987), *A theory of religion*, New York, etc.: Peter Lang.

Ultee, W.C., W.A. Arts & H.D. Flap (2003), *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*, Groningen: Martinus.

Smeets, Hans & Ronald van der Bie (2009), *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*, Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), pp.144, ISBN 9789035719132, € 31,40.

De studie van het CBS Religie aan het begin van de 21ste eeuw bevat een compilatie van onderzoeksresultaten die verband houden met de huidige levensbeschouwelijke situatie in ons land. Medewerkers van het CBS, aangevuld met enkele krachten van buiten, hebben reeds gehouden onderzoeken vanuit dit gezichtspunt geanalyseerd.

Er doet zich bij deze aanpak een probleem voor. De beschikbare onderzoeken zijn niet exclusief op de levensbeschouwing gericht. Zo beschrijft het Periodiek Onderzoek Leefsituatie (POLS), waarvan veel gebruik is gemaakt, onder meer de gezondheidstoestand, het wonen en de onderwijsdeelname in Nederland. Het Nederlands Kiezersonderzoek (NKO), dat eveneens tot de bronnen behoort, brengt het stemgedrag en zijn achtergronden in kaart. De databestanden bevatten natuurlijk de kerkelijke gezindte en enkele relevante afhankelijke variabelen, maar het blijft toch gaan om de secundaire analyse van zogenaamd 'sleepnetonderzoek'. De rapporteur beschikt over gegevens die belangwekkend zijn voor hem en voor zijn publiek, maar om ze bevredigend te presenteren moet hij op zoek gaan naar een kader waarin de afzonderlijke resultaten een zinvolle plaats vinden.

Redactie en auteurs van de onderhavige studie doen een beroep op het begrip sociale cohesie om hun gegevens aan elkaar te breien. Zij gaan ervan uit dat de religie de cohesie bevordert, dat ontkerkelijking en ongelof afbreuk doen aan de sociale samenhang en dat

de gevolgen voor het welzijn van het individu en de harmonie in de samenleving negatief zijn. Op deze manier kunnen veel afzonderlijke gegevens bij elkaar worden gezet, maar het betoog doet hier en daar een groot beroep op het voorstellingsvermogen van de lezer. Het blijkt bijvoorbeeld mogelijk te zijn om bij de religie te beginnen en met overgewicht te eindigen. De inleiding, waarin het begrip cohesie wordt gepresenteerd is bovendien summier te noemen. De lezer vindt vrijwel niets terug van de uitgebreide literatuur over sociale cohesie. Een inleiding van slechts enkele bladzijden met een enkele verwijzing naar Durkheim en referenties aan de werkwijze van statistische bureaus in het buitenland is onvoldoende om een begrijpelijk kader te presenteren. Of men gaat dieper in op het probleem of men pakt de zaken eenvoudiger aan en vraagt zich af of religieuze verschillen, die eertijds ontegenzeggelijk van belang waren in Nederland, nog steeds bestaan. Deze vraag wordt in de inleiding terloops gesteld, maar zij bepaalt wel de hoofdlijn van de slotconclusies. De opstellers van het rapport hadden zich dan ook zonder bezwaar tot deze eenvoudige vraagstelling kunnen beperken.

De pogingen om samenhang in het geheel te brengen ten spijt, blijft de inhoud van het boek zo heterogeen dat de lezer af en toe niet meer weet waar het over gaat. Voor een deel is dit onvermijdelijk. De redactie had echter meer kunnen doen om structuur in het geheel te brengen. Twee van de vijftien hoofdstukken hebben niet het individu maar de gemeente als eenheid van analyse. Die had men graag in een aparte sectie bij elkaar gezien. Een van de hoofdstukken gaat over de correcte telling van het aantal islamieten in Nederland. Het betoog is methodisch van karakter en had naar een bijlage gekund, temeer daar het stuk al eerder is gepubliceerd. De gebruikte achtergrondgegevens verschillen bovendien per hoofdstuk. Meestal zijn de afhankelijke variabelen gedifferentieerd naar kerkelijke gezindte en naar de frequentie van kerkgang, maar in hoofdstuk 11 over politieke opvattingen wordt gebruik gemaakt van de mate waarin de ondervraagde zichzelf als een gelovig mens beschouwt. In hoofdstuk 13 over sociale en culturele integratie zijn de gegevens onderscheiden naar Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen. De tekst is daardoor een 'migrantenhoofdstuk' geworden, waarvan het de vraag is of het wel in het boek thuis hoort. Voor een deel is het hinderlijke verschil in achtergrondgegevens toe te schrijven aan de eisen die het onderwerp stelt of aan de beperkingen, die de databestanden eigen zijn. Een gegeven dat in het ene bestand is opgenomen, zou in het andere kunnen ontbreken of op een afwijkende manier zijn geregistreerd. In elk geval was een verantwoording op zijn plaats geweest, of aan het begin van de hoofdstukken of in een bijlage.

Al met al is de conclusie duidelijk. De spreker heeft begrip voor de moeilijkheid, waarvoor de auteurs zich gesteld zagen, maar hij kan toch niet enthousiast zijn over de opbouw van het geheel. Nu is dit geen ramp, want slechts weinigen zullen een boek van dit karakter in een ruk uitlezen. De afzonderlijke conclusies blijven in principe belangwekkend. Hoe zit het daarmee?

De hoofdstukken vallen in twee groepen uiteen. Uiteenzettingen over de veranderingen in de verdeling van kerkelijke gezindten zijn te onderscheiden van de presentaties van

de verbanden tussen de gezindte en afhankelijke variabelen op één recent moment. De auteurs hebben daarbij vooral de relatie tussen de persoonlijke levenssituatie, de maatschappelijke participatie, het vertrouwen in maatschappelijke instituties, het vertrouwen in de medemens en diverse opvattingen onderzocht.

Over de veranderingen in de gezindte valt een kritische noot te kraken. Het CBS concludeert dat de onkerkelijkheid de afgelopen vijftien jaar met slechts 2 procent is gegroeid. Deze conclusie is belangrijk genoeg om vier maal te worden herhaald, in het voorwoord, in het betreffende hoofdstuk, in de samenvatting en op de achterflap. De zekerheid die uit deze herhaling spreekt, is misplaatst. De conclusie is immers afhankelijk van de gebruikte vraagstelling. Het CBS handhaaft de zogenaamde eentrapsvraagstelling. Dat valt te begrijpen, omdat die afkomstig is uit de Volkstellingen en de formatie van een mooie, zeer lange tijdreeks mogelijk maakt. Deze vraagstelling laat echter een hoog percentage randleden in de kerken toe. Degenen die er het meest toe geneigd zijn om de kerken te verlaten, worden dus systematisch tot de kerkleden gerekend. Het kan niet anders of de ontkerkelijking wordt daardoor afgedempt. De zogenaamde tweetrapsvraag heeft dit bezwaar niet. Als deze vraag wordt gebruikt, blijkt er wel degelijk sprake van voortgaande ontkerkelijking te zijn: in 1996 53% buitenkerkelijken en in 2006 61% (Bernts et al. 2007, 14). De technische bijzonderheden blijven hier verder buiten beschouwing (Becker 2003). Dat de ontkerkelijking doorzet blijkt overigens eveneens uit de opgaven van de belangrijkste kerkgenootschappen zelf, zoals die zijn verzameld door Stoffels en Walinga (Becker & De Hart 2006, 29-33). De conclusie over de geringe ontkerkelijking is daarmee irreëel te noemen. Het CBS schetst een situatie, waarin de mensen weliswaar minder vaak naar de kerk gaan, maar uiteindelijk geen afstand nemen van hun gezindte. In feite is in de afgelopen vijftien jaar de buitenkerkelijkheid toegenomen en gaan de mensen, die lid van een kerk blijven, er minder vaak heen. De positie van de kerken is dus zwakker dan het CBS aangeeft.

Afgezien van dit bezwaar zijn er enkele interessante uitkomsten te noemen. Islamieten zijn tussen 1998 en 2008 de moskee minder vaak gaan bezoeken (p. 23). Mogelijk is hier een begin van secularisatie te bespeuren. Gemeenten, waarin veel gezindten vertegenwoordigd zijn, hebben een hoog percentage buitenkerkelijken. Het is dus niet zo dat de aanwezigheid van keuzemogelijkheid de binding aan de religie bevordert, zoals de zogenaamde 'supply-siders' veronderstellen (p. 18).

In het laatste hoofdstuk wordt geconcludeerd dat de religieuze factor in Nederland nog steeds van belang is omdat de geloofsgemeenschappen nog steeds in denken en doen verschillen. Deze conclusie is vatbaar voor discussie. De gevonden verschillen zijn namelijk vaak klein. Het zegt niet zoveel dat zij statistisch significant zijn. De omvang van de steekproeven is zo groot dat er al gauw sprake is van significantie. De grote verschillen, de gevallen waarin het materiaal echt goed 'uit elkaar getrokken wordt', leveren een bekend beeld op. Het kerkgenootschap is van belang voor de partijkeuze. Kerkleden doen veel aan vrijwilligerswerk. Gelovige mensen stellen vooral vertrouwen in de kerken. Zij zijn terug-

houdend in hun steun aan euthanasie. Zij onderschrijven conservatieve standpunten over huwelijk en gezin. Het geloof maakt vrijwel niets uit voor de arbeidsparticipatie en voor de hoogte van het inkomen. Islamieten houden afstand tot de Nederlandse samenleving en denken conservatief. Dit zijn bekende conclusies, waarvan het overigens geen kwaad kan om te laten zien dat zij bij herhaalde analyse nog steeds gelden. Zij zijn echter niet talrijk genoeg om tot een werkelijk groot belang van de religieuze factor te besluiten. Daar komt nog bij dat de categorie van kerkleden, die de religieuze factor bij uitstek vertegenwoordigen, anders dan het CBS meent, aanzienlijk in omvang afneemt. Dat geldt zeer zeker voor de toch al geringe aanhang van de PKN, die er in de analyse nog al eens uitspringt. In zoverre er nog sprake is van een religieuze factor, zal die in de toekomst verzwakken.

De afzonderlijke hoofdstukken van de studie *Religie aan het begin van de 21ste eeuw* bieden belangwekkende informatie. De samenhang van het geheel, die in een inventarisatie van afzonderlijke onderzoeksresultaten uit verschillende bronnen doorgaans moeilijk te realiseren valt, is hier zwakker dan gewoonlijk. Het kan geen kwaad daar bij een volgende studie beter op te letten.

Jos Becker
Den Haag

Literatuur

- Becker, Jos (2003), *De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes. 40% of 60% buitenkerkelijken?*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (Werkdocument 92).
- Becker, Jos & Joep de Hart (2006), *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bernts, T. et al. (2007), *God in Nederland 1996-2006*, Kampen: Ten Have.

Jones, James W. (2008), *Blood that Cries out from the Earth. The Psychology of Religious Terrorism*, Oxford: Oxford University Press, pp xviii+170, ISBN 978-0-19533597, € 19.95, (in te zien via www.boeknet).

In dit boek wil de Amerikaanse godsdienstpsycholoog James W. Jones licht werpen op de psychologische dynamiek achter religieus gemotiveerd terrorisme. Geen eenvoudige taak, gezien de beladenheid van dit actuele fenomeen. Hij benadrukt dat we hier te maken hebben met een divers en multidimensioneel fenomeen dat alleen vanuit een bepaalde context begrepen kan worden. Politieke, sociale, economische, etnische, religieuze en in-dividuele factoren spelen een rol, en religieus terrorisme dient dan ook op multidisciplinaire wijze bestudeerd te worden. Dat doet Jones, tevens religiewetenschapper, klinisch psycholoog en psychotherapeut, zelf ook, in zijn hoedanigheid als senior research fellow